

Bağımsızlık Sonrası Özbekistan’da Yayımlanan Özbekçe Meal ve Tefsir Çalışmaları

Hacı Ekber FERGANİ

Öğr. Gör., Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Ankara, Türkiye.
fergani@ankara.edu.tr

Makale Bilgileri

Öz

Makale Geçmişi

Geliş : 04.11.2022

Kabul: 11.12.2022

Yayın: 31.12.2022

Anahtar Kelimeler:

Tefsir,
Kur’an,
Kur’an Meali,
Özbekistan,
Özbekçe.

İslam’ın temel kaynağı olan Kur’an-ı Kerim üzerinde zaman, mekân ve insanların durum ve ihtiyacına göre çok sayıda tefsir yazıldı ve hala yazılmaya devam etmektedir. Bu kutsi işi omuzuna alan ve bu alanda etkili ve yön verici özelliğe sahip olan müfessirlerin bir kısmı Mâverâünnehir bölgesinde (Amuderya (Ceyhun) ile Sırderya (Seyhun) arası) yetişmiştir. Bu bölgede Arapça tefsirler dışında meskûn halkın konuştuğu Farsça ve Türkçe meal ve tefsirler telif edilmiştir. Sovyetler döneminde Kur’an çalışmalarında bölge dışındaki faaliyetleri hesaba katmazsak bir duraklama söz konusudur. Bağımsızlık sonrası ise Özbekistan’da meal ve tefsir çalışmalarının yeniden canlandığını söyleyebiliriz. Bu çalışmada bağımsızlık sonrası Kur’an-ı Kerim’in Özbekçe mealler ve tefsirlerin tanıtımı yapılacaktır. Bu bağlamda sekiz Özbekçe meal ve yedi tam ve kısmi tefsir tanıtılmaktadır. Araştırmada literatürün tasnifi, tanıtımı, genel değerlendirmeleri yapılacaktır. Onların metot ve muhteva yönlerine kısaca işaret edilecektir. Konuya hazırlık mahiyetinde bağımsızlık öncesi bu alandaki çalışmalara göz atılacaktır. Ayrıca bu alanda yapılacak çalışmalara yol ve yön gösterme istidatları değerlendirilecektir.

The Quran commentary and Translations in Uzbek Published after Independence in Uzbekistan

Article Info

Abstract

Article History

Received : 04.11.2022

Accepted: 11.12.2022

Published: 31.12.2022

Keywords:

Tafsir,
Qur’an,
Translation of the
Qur’an,
Uzbekistan,
Uzbek.

Numerous commentaries have been written on the Qur’an, which is the main source of Islam, according to time, place and the situation and needs of people, and still continue to be written. Some of the commentators who took this sacred work on their shoulders and who were influential and directing in this field were educated in the Transoxiana region. In this region between Amudarya (Jeihun) and Sırdarya (Seihun), translations and commentaries have been translated and copyrighted in Persian and Turkish languages spoken by the inhabitants, apart from Arabic commentaries. If we do not take into account the activities outside the region, there is a pause in the studies of the Qur’an in the Soviet period. After independence, we can say that translation and commentary studies have been revived in Uzbekistan. In this study, the Uzbek translations and commentaries of the Qur’an after independence will be introduced. In this context, eight Uzbek translations and seven full and partial commentaries are introduced. In the research, the classification, presentation and general evaluations of the literature will be made. Their method and content aspects will be briefly pointed out. As a preparation for the subject, the studies in this field before independence will be examined. In addition, their ability to guide and direct the studies to be carried out in this field will be evaluated.

Atıf/Citation: Fergani, Hacı Ekber. “Bağımsızlık Sonrası Özbekistan’da Yayımlanan Özbekçe Meal ve Tefsir Çalışmaları”. *akif* 52/2 (2022), 73-90.

DOI: <https://dx.doi.org/10.51121/akif.2022.23>

“This article is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License** (CC BY-NC 4.0)”

GİRİŞ

İslam'ın birincil kaynağı olması sebebiyle Kur'an-ı Kerim, içerisinde ihtiva ettiği ilim, ahkâm ve mesajları noktasında tarihin her döneminde Müslümanların anlamaya çalıştığı bir metin olmuştur. Bu çabaların sonucu olarak her dönemde, farklı ihtiyaçları karşılamak üzere şekil ve muhteva açısından büyük bir çeşitlilik sergileyen çok geniş bir literatür oluşmuştur.¹ Bu tespit araştırmamızın konusunu oluşturan Mâverâünnehir (Özbekistan) bölgesi için de geçerlidir.

Mâverâünnehir'de İslam'ın yayılması sonrası İslamî ilimlerde faaliyet gösteren âlimler yetişmiştir. Bu kimseler zengin içerikli ilmi birikimlerini kendilerinden sonra gelen Müslümanlar için miras bırakmışlardır. Müfessirlerin eserleriyle tefsir ilmine olan katkılarının bütün İslâm âleminde yankılandığını gözlemleyebiliriz. Mâturîdî'nin (ö. 333/944) *Tevîlâtü'l-Kur'ân*'ı, Semerkandî'nin (ö. 373/983) *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm*'i, Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*'ı, Ebû Hafs Neseffî'nin (ö. 537/1142) *et-Teysîr fi't-Tefsîr*'i ve Ebû'l-Berekât Neseffî'nin (ö. 710/1310) *Medârikü't-Tenzîl*'i tefsir tarihinde önemli yere sahiptir. İslami ilimler, özellikle tefsir alanında oldukça önem arz eden bu eserlerin muhtevaları, yöntemleri, temsil ettikleri düşünceler, yazarları vb. pek çok husus akademik camiada birçok çalışmaya konu olmaktadır. Çünkü bu eserler son derece ilmi, derinlikli ve özgün tefsirler olduğu gibi onların müellifleri hem o döneme hem de sonraki döneme bir şekilde yön veren kimseler olmuşlardır. Ancak görebildiğimiz kadarıyla bu bölgelerde telif edilen Özbekçe Kur'an-tefsir çalışmalarının şimdiki durumu hakkında herhangi bir çalışma yapılmamıştır. İşte bu eksiklik bizim bu çalışmayı yapmamızda en büyük teşvik edici unsur olmuştur.

Çalışmamızda bağımsızlık sonrası Özbekistan'da Özbekçe Kur'an-ı Kerim meal ve tefsirlerinin tanıtımını yapacağız ve bazı değerlendirmelere yer vereceğiz. Söz konusu çalışmaları, mealler ve tefsirler şeklinde ikiye ayırmayı, bu ikisi dışındaki Kur'ani ilimler alanında telif edilmiş eserleri bu çalışma dışında tutmayı uygun gördük. Başta Mâverâünnehir Türkçe tefsir ve mealler tarihine kısaca hatırlatma yaptıktan sonra kronolojik sırasıyla önce yapılan Özbekçe mealler ardından Özbekçe tefsirleri ele alacağız.

1. Bağımsızlık Öncesi Mâverâünnehir Bölgesinde Yazılan Türkçe Tefsir ve

Mealler

Mâverâünnehir bölgesinde yaşayan Türklerin, İslam'ı kabul etmelerini" müteakip, müstakil Arapça tefsirlerin yanı sıra Türkçe tefsir telif ettiklerine dair bilgi yoksa da bazı ayet ve surelerin tefsiri tercümelerini ana dillerine çevirdiklerine ait malumat bulunmaktadır.² Kur'an-ı Kerim baştan sona Türkçeye ne zaman ve kim tarafından tercüme edildiği kesin olarak bilinmemektedir. Bazı tarihî kaynaklara göre, Kur'an'ın tamamının ilk Farsça tercümesi, VII. Samanî hükümdarı Ebu Salih Mansûr b. Nûh es-Sâmânî'nin (ö. 365/976) talebi üzerine Mâverâünnehir ve Horasan âlimleri

¹ M. Suat Mertoğlu, "Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Kur'an ve Tefsir Literatürüne Toplu Bir Bakış -Birincil Eserler ve Onlara Dair İncelemeler-", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 9/18 (2011), 9.

² İlhami Günay, *Başlangıcından Bugüne Kur'an'ın Türkçe Tefsir ve Tercümesi* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2016), 84-85, 145; Hidayet Aydar, "Uygurlarda Kur'an Çalışmaları", *Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 28 (2004), 146-147; Oçilov Ergaş, "Yugnakiy", *Özbekistan Milli Ansiklopedisi* (Taşkent: Devlet İlmi Neşriyatı, 2005), 10/307; İsmail Çalışkan, "Kur'an'ın Türkçeye Tercümesi Tarihine Yesevî'den Bakmak", *Diyanet İlmi Dergi [Diyanet İşleri Reisiği Yıllığı]* 52/4 (2016), 36-40.

tarafından gerçekleştirilmiştir.³ Buhara, İspicab, Semerkand, Fergana ve Mâveraünnehir'in bütün şehirlerinden gelen âlimler heyeti, Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyeti'l-Kur'ân* adlı tefsirini esas alarak, muhtasar bir Farsça tercüme yapmışlardır.⁴ Zeki Velidi Togan ve Emek Üşenmez'e göre, Kur'an'ın ilk Türkçe tercümesi Mâverâunnehir ve Horasan alimleri tarafından hazırlanan bu Farsça çeviri ile aynı dönemde (10. yüzyıl), belki aynı heyetin Türk üyeleri tarafından yapılmıştır.⁵ Fuat Köprülü ve Abdülkadir İnan ise ilk Türkçe Kur'an çevirisininin 11. yüzyılın ilk yarısında yapıldığını dile getirmişlerdir.⁶

12-16. yüzyıllar arasında Kur'an-ı Kerim'in Doğu Türkçesiyle yapılmış 11 adet el yazma tercüme nüshası olduğu bilinmektedir.⁷ Çoğunun müellifi, telif zamanı ve yeri hakkında bir bilgi bulunmayan bu el yazmalar, dünyanın farklı kütüphanelerinde muhafaza edilmektedir. Yazım dili bakımından Orta Asya, özellikle Mâverâunnehir'de yaşayan halkların kullandıkları dile yakın olması bu mntıkada yazılma olasılığını güçlendirir. Bu tercümelerde en sık kullanılan yöntem "satır arası" Kur'an tercüme olarak adlandırılan, Arapça sözlerin tek tek Türkçeleriyle karşılanması esasına dayalı tercümedir. Tefsiri tercümelerde ise ayetin bire bir tercümesinin yanında kelime ve ayetin açıklama ve izahı, varsa ayetin nüzul sebebi, ilgili rivayet ve kıssalara yer verilir.

Türkçe ve Farsçanın yaygın olarak kullanıldığı Mâverâunnehir'de, bazı satır arası Kur'an tercümelerinde (Meşhed, İngiltere Rylands ve Özbekistan el yazma nüshalarında) iki dil kullanılmıştır. Yine, bölgedeki Türkçeye çevrilen Kur'an-ı Kerim'in ilk meal ve tefsirlerinin genellikle Farsçadan çevrilmiş olması veya Farsça tefsirlerin ana kaynak olarak kullanılması dikkat çekmektedir. Yakup Çerhî'nin (ö. 851/1447) Fâtiha Suresi ile Kur'an'ın son iki cüzünü içeren *Tefsîr-i Ya'kûb-i Çerhî* adlı Farsça tasavvufî tefsiri, Hemedânî Hacı lakaplı Seyyid Pâdişah Hacı tarafından 993/1585 yılında Çağatay Türkçesine çevrilmiştir.⁸ 17-18. yüzyıla gelince Molla Küçük lakaplı Mir Muhammed

³ Muhammed Cafer Yahaghi, "İlk Dönem Farsça Kur'an Tercümelerine Giriş", çev. Mustafa Özel, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2010), 401-402; Gülten Sağol, *Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi Giriş-Metin-Sözlük* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 1993), Neşredenin girişi 23; Mustafa Özkan, "Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Yapılmış Kur'an Tercümeleri", *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*, ed. Ömer Kara - Muhammed Abay (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Yayınları, 2010), 518; Seyfullah Efe, "Kur'an'ın Farsça'ya Tercümesi ve İlk Farsça Tefsirler", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/37 (2013), 225; Çalışkan, "Kur'an'ın Türkçeye Tercümesi Tarihine Yesevî'den Bakmak", 33.

⁴ *Tercüme-i Tefsîr-i Taberî*, Ed. Habib Yağmaî (Tahran: İntişarat-i Tus, 1937), 1/6.

⁵ Zeki Velidi Togan, "Londra ve Tahran'daki İslâmî Yazmalardan Bazılarına Dair", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 3/1-2 (1959-1960), 135; Emek Üşenmez, *Eski Kur'an Tercümelerinden Özbekistan Nüshası Üzerinde Dil İncelemesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Ekler Dizini)*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 12.

⁶ Mehmet Fuat Köprülü, *Türk Edebiyat Tarihi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2004), 288; Janos Eckmann, "Doğu Türkçesinde Bir Kuran Çevirisi (Rylands Nüshası)", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 15 (1967), 51; Özkan, *a.g.m.*, s. 519; Abdülkadir İnan, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercümeleri Üzerine Bir İnceleme* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1961), 8.

⁷ Saidbek Boltabayev, *Çağatayca Mevâhib-i Aliyye (Tefsir-i Hüseyinî) Tercümesi (183b - 308b Giriş-Gramer-Metin-Dizin)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 2.

⁸ İbrohimjon Usmonov - Gulnoza Saidova, *Yaqub Charhiy Tafsirining Turkiy Tarjiması* (Taşkent: Fen Yayınevi, 2010), 16-17; Gulnoza Saidova, "Ya'kub Çarhiy", *Buyuk Yurt Allomalari*, Ed. Ubaydulla Uvatov (Taşkent: Özbekistan Yayınları, 2018), 247.

Emek Üşenmez, "XVI. Yüzyıl Doğu Türkçesi İle Yazılmış Bir Kuran Tefsiri: Tercüme-i Tefsir-i Yakub-i Çerhî (H.993/M. 1585)", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 3/1 (2014), 180; Özcan Tabaklar - Saidbek Boltabayev, "Çağatayca Mevâhib-i Aliyye (Tefsir-i Hüseyinî) Tercümesi", *Türk Dili ve Edebiyatı*

Fazıl Taşkendî tarafından *Tefsîr-i Çerhî* Çağatay Türkçesine yeniden tercüme edilmiştir. Dönemin dil özellikleri açısından ilk tercümeyle göre ciddi değişiklik arz eden bu tercümede, orijinal tefsirde bulunmayan “Yasin Suresi” tercümesi de eklenmiştir.⁹

Mâverâünnehir’de Sovyet dönemindeki din ile mücadele siyaseti, bilgi, düşünce ve amel bakımından İslamiyet’i derinden etkilemiştir. Dini önderlerin yok edilmesi, dini faaliyetlerin kısıtlanması, halkın dini kaynaklardan mahrumiyeti sonucunda cehalet ve hurafe yaygınlaşmıştır. Bu dönemde Mâverâünnehir bölgesinde Kur’an tercüme ve tefsiri ile ilgili hemen hemen hiçbir çalışma bulunmadığını görüyoruz. Bu dönemde telif edilen Muhammed Zarîf’in (1872-1959) *Tefsir-i Kaşğari* adlı tefsiri Uygur Türkçesinde (Kaşgar), Seyyid Mahmudhan et-Tarâzî’nin (1895[?]-1991), *el-Kur’ânü’l-Kerîm Mütercem ve Muhaşşa bi’l-Luğati’l-Türkistâniyye* adlı mealı (Mumbai) ve Seyyid Kâsım el-Andicanî’nin (1885-1973) *Menba’ul-İrfân (fi Ma’âni’l-Kur’ân)* adlı tefsiri (Medine) Özbek Lehçesinde yazılmıştır. Bu çalışmaların tamamının hariçteki Türkistan muhacirlerine yönelik olarak Özbekistan dışında yazılmış olması dikkat çekicidir. Bu bölgede Muhammedhan Mahcûrî’nin (1889-1973) çocukları için Özbekçe kaleme aldığı *Fâtiha, Yâsîn, Tebâreke ve ‘Amme Surelerinin Tefsiri* ise sınırlı kişilerin eline ulaşmıştır. Muhammedcan Hindistanî’nin (1892-1989), *Bayânü’l-Kur’ân fi Tercemeti’l-Furkân (Баёнул Қуръон фи таржиматил Фурқон)* adlı Özbekçe izahlı mealı ise rejimin son yıllarında (1988-1989) kaleme alınmış ve el yazmaları sadece yakın talebelerinde bulunmuştur. Bu dönemde yapılan Kur’an çalışmaları ancak 21. yüzyıla gelince neşredilebilmiştir.

Sovyetler Birliği’nin inkırazına doğru M. Gorbaçov’un başlattığı Glasnost ve Perestroika politikasının din özgürlüğüne de yer vermesiyle Kur’an-ı Kerim’in Özbekçe tefsir ve tercüme faaliyetlerinde büyük bir hareket görülmektedir. Özbekistan’ın bağımsızlığının ilanı sonrası (1991) bu faaliyetin hızı daha da artmıştır. Bu süreçte dinî ve millî hassasiyet sahibi kimseler, mahdut kişilere ulaşan Özbekçe meal ve tefsirlerin el yazmalarını yayıma hazırlarken, bu alanda kalem tutan yeni isimler de ortaya çıkmıştır.

2. Bağımsızlıktan Sonra Yayımlanan Özbekçe Kur’an-ı Kerim Mealleri

2.1. Alauddin Mansur (1952-2020), Kur’onu Karim Özbekçe İzohli Tarcimasi (Қуръони Карим ўзбекча изоҳли таржима)

Sovyetler Birliği’nin son yıllarında Özbekistan Yazarlar Birliği Sekreteryasının 14 Eylül 1989 toplantısında Kur’an-ı Kerim’in çağdaş Özbek lehçesindeki mealinin *Şark Yıldızı (Шарқ юлдузи)* dergisinde neşredilme meselesi engellere rağmen karara bağlanmıştır.¹⁰ Basılacak mealin seçimi için Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Dini İdaresi ve Özbekistan Yazarlar Birliği girişimiyle “Kur’an-ı Kerim’in Özbekçe Meal Çevirisi” konusunda yarışma düzenlenmiştir.¹¹ Özbekistan Yazarlar Birliğine bağlı Edebi Çeviri ve Edebi İlişkiler Merkezi ve Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Dini İdaresi’ndeki uzmanların tetkiki sonucunda Alauddin Mansur’un mealı geniş okuyucu kitlesine uygun görülerek seçilmiştir. Kur’an-ı Kerim’in Özbekçe mealı aylık bülten

Dergisi 57/57 (2017), 245; Arif Nevşahi, “Ya’kûb-i Çerhî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/282.

⁹ Usmonov - Saidova, *Yakub Charhiy Tafsiirining Turkiy Tarjimasi*, 32-37.

¹⁰ “Kur’on Tarjimasi Hususida”, *Şark Yuldizi*, 5 (1990), 170.

¹¹ *Kur’ani Kerim Özbekçe İzohli Tarjima*, çev. Alouddin Mansur (Bişkek: Kur’oni Karim Örganiş İlmi Markazi, 2004), 10; Alouddin Mansur, *Kur’ani Azim Muhtasar Tefsiri* (Taşkent: Şark Neşriyat Taşkent, 2020), 1/6.

olarak yayımlanan *Şark Yıldızı* dergisinin 1990 3/Mart serinden itibaren yayınlamaya başlamış ve 1992 2/Şubat ayında tamamlanmıştır.

Kur'an'ın Özbekçe meali ilk defa popüler bir dergide yüz yetmiş bin tirajla neşre başlaması ülkede bayram havası estirmiş, memleketin dört bir yanında bulunan okuyucular tarafından *Şark Yıldızı* dergisine tebrik ve teşekkür mektup ve telgrafları yağmaya başlamıştır. Onlar arasında normal köy halkından kamu hadimine, öğrenciden profesöre kadar çeşitli meslek sahipleri bulunuyordu. Bu yazılarda çoğu okuyucu bu hayırlı işi destekleyerek kendi istek ve görüşlerini iletmişlerdir.¹² Daha sonra bu Kur'an meali düzeltme ve eklemelerle *Kur'oni Karim Özbekçe İzohli Tarcima* (Қуръони Карим ўзбекча изоҳли таржима) adıyla 1992-93 yıllarında Taşkent'teki Çolpan ve Gafur Gulam yayınevleri tarafından tekrar tekrar yaklaşık bir milyon nüsha basılmıştır. İşbu meal Orta Asya'da çok rağbet görmüş ve bölgedeki Türki dillere çevrilmiştir.¹³

Mansur, Önsöz'de Kur'an'ı anlamaya başladığından beri Mukaddes Kelamın manalarını ana diline tercüme etmeyi, onun ab-ı hayatına susamış olanlara ulaştırma fikrini taşıdığını söyler. Müellif, Kur'an'ın farklı dillere çevirisinin meşruiyeti meselesini şu deliller üzerine temellendirmiştir: eş-Şuarâ 26/196. ayetinde “*O Kur'an, öncekilerin kitaplarında da vardı.*” buyrulmaktadır. Daha önceki peygamberlere gönderilen kitapların Arapça olmadığı malumdur. Selman Farisî (ö. 36/656 [?]) Hz. Peygamber'in onayıyla Fâtîha Suresi'ni Farsçaya çevirerek Fars memleketine göndermiştir. Ebu Hanife (ö. 150/767) Arapçayı hiç okuyamayan kişinin namazda Fatiha'yı Farsça veya farklı dilde okumasına cevaz vermiştir.¹⁴ Bu örnekler binaen Mansur, Arap diliyle indirilmiş olan Kur'an-ı Kerim'in farklı dillere tercüme edilebileceğini ifade etmiştir.

Meal yazmaya başlamadan önce yüze yakın Arapça tefsir kitabı okuduğunu belirten Mansur, eserinde *Envârü't-Tenzîl, Tefsîrül-Celâleyn, Tefsîr İnbi Kesîr, Tefsîru'l-Kurtubî, Tefsîru'n-Nesefî, el-Muharraru'l-vecîz, Fî Zılâlül-Kur'ân, Safvetü'l-beyân li'ma'ani'l-Kur'ân, el-Müntehab fî tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm, Safvetü't-tefâsîr, Revai'u'l-Beyân, Câmi'u'l-Beyân, ed-Dürrü'l-Mensûr* kitaplarından yararlanmışır. Mealin dili genel okuyucu kitlesi tarafından kolay anlaşılır olması yönünden başarılıdır. Özellikle kısa ayetlerde tam cümle oluşması için birkaç ayet tek paragraf halinde birleştirilmiş, böylece mealde cümle akışı ve okunuşu kolaylaşmıştır. Müellif kitabında ayet meali dışında üç çeşit izah kullanmıştır. Önce her sure başında surenin kısa özeti (sure adı ve manası, numarası, indiği yer, ayet sayısı, surenin genel konusu) yapılmıştır. İkincisi, tercüme sırasında metinde bulunmayan tamamlayıcı ifadeler parantez içerisinde verilmiştir. Son olarak bazı anlaşılması zor kelime ve kavramların izahı, ayetin nüzul sebebi, ayetler arası konu geçişleri gibi yerlerde ayet mealinden sonra (italik yazı tipiyle) izah eklenmiştir.

2.2. Muhammed Sadık Muhammed Yusuf (1952-2015), Kur'oni Karim va Özbek Tilidagi Ma'nolari Tarcimasi (Қуръони Карим ва ўзбек тилидаги маънолари таржимаси)

Orta Asya ve Kazakistan Müslümanlar Dini İdaresi müftüsü (1989-1993) ve SSCB Halk Temsilciler Meclisi Milletvekili görevlerinde çalışan Muhammed Sadık Muhammed Yusuf, 1991-1995 yıllarında *Tefsiri Hilâl* adlı eserini kaleme almıştır.¹⁵ 2008'de

¹² “Kur'on Naşri – Tarihî Hodisa”, *Şark Yuldizi* 7 (1990), 167-170.

¹³ *Kur'ani Kerim Özbekçe İzohli Tarjima*, çev. Mansur, 11; Mansur, *Kur'anı Azim Muhtasar Tefsiri*, 1/6.

¹⁴ Mansur, *Kur'oni Karim Özbekçe İzohli Tarcima*, 10.

¹⁵ Tefsirin telifi ile ilgili bilgiler Özbekçe Tefsir Çalışmaları başlığında gelecektir.

tefsirdeki mealler Kur'an metniyle ayrıca *Kur'oni Karim va Özbek Tilidagi Ma'nolari Tarcimasi* adıyla basılmış, 2022'ye kadar birçok defa kitabın yeni baskıları yapılmıştır. Kitapta her sure başında surenin Arapça ismi, indiği yer ile ayet sayısı dışında hiçbir ek bilgi verilmemiştir. Tercümede müellifin metne sadakat etmeye özen gösterdiği açıkça görülmektedir. Muhammed Sadık gerçekten harfi tercümeyi hakkını vermeye çalışmıştır. Bu yöntem bazen tercümede bir kuruluğa neden olmuştur. Her ayetin meali numarasıyla (tam bir cümle olmasa da) ayrı ayrı verilmiştir. Örneğin, "60. *Aranızda ölümü biz takdir ederiz ve biz aciz değiliz. 61. Sizin yerinize benzerinizi değiştirmekten ve sizleri bilmediğiniz bir şekilde yaratmaktan.*"¹⁶

Özbekçenin dil özellikleri el vermediği yerlerde parantez içi kelime ve ibare eklemiş, ayetin izah ve açıklamasını tefsire bırakmıştır. Mealdeki bu tür ek izah Medenî surelerde oldukça azdır. Bu izahların da esası kişi ve işaret zamirlerinin tasrihi, mecazın hakikatine işaret, cümleyi tamamlayan ifadeler olmuştur. Örneğin, *وَإِنَّهُ لَعَلَّمٌ لِلسَّاعَةِ* ifadesi mealde "Şüphesiz o (İsa), saat (Kıyamet) ilmi (alameti)dir" şeklinde çevrilmiştir.¹⁷

2.3. Abdülaziz Mansur (d. 1944), Kur'an-ı Kerim Manalarının Tercüme ve Tefsiri (Қуръони Карим маъноларининг таржима ва тафсири)

İlk defa 2001 yılında basılan Abdülaziz Mansur'un *Kur'an-ı Kerim Manalarının Tercümesi ve Tefsiri* adlı eseri, 2004-2022 yılları arasında birçok defa yayımlanmış ve yeni baskılarında düzeltme ve eklemeler yapmıştır. Eserde sayfa ortasında Medine Mushaf'ından Kur'an-ı Kerim metni, ayetlerin meali metnin etrafında verilmiştir. Mütercim, "Tercüme Hakkında" başlıklı önsözde, tercümenin Hanefi anlayışa muvafık hazırlandığı; mümkün mertebe harfi tercüme yapmaya çalıştığı, metinde bulunmayan ek, söz ve ibarelerin parantez içerisinde verildiği; eserde Kiril yazı kurallarına riayet edildiği gibi tercüme ve yöntem özelliklerinden bahsetmiştir.¹⁸ Her sure başında surenin Arapça adı, indiği yer ve ayet sayısı verilmiştir. Her ayetin mealleri sırasıyla ayrı ayrı verilmiştir. Bir ayet, Özbek dil kurallarına göre, bir önceki ayette başlanan cümlenin devamı veya tamamlayıcısı ise ayet numarasından sonra küçük harfle başlamıştır. Örneğin, Mâûn 107/4-7. ayetleri mealen şöyle verilmiştir: "4. *Öyle namaz kılanların haline vay ki, 5. onlar namazlarını unuturlar, 6. riyakârlık ederler 7. ve ev eşyalarını (kişiler emaneten istediğinde) men ederler.*"¹⁹

Dipnotta sure isminin anlamı, isminin nereden aldığı, surenin ana hatlarıyla konusu, mürekkep ve şerhe muhtaç bazı ayetlerin izahı sahife altında verilmiştir. Mensur, meal ve izahlarında *Medârikü't-tenzîl, Bahrü'l-'ulûm, Envâri't-Tenzîl, Lübâbü't-te'vîl, Câmiu'l-beyân, Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm, Rûhu'l-me'ânî, Meâlimü't-Tenzîl, el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân, İrşadü'l-'akli's-selîm, Tenvîrü'l-mikbâs, Te'vilâtu Ehlü's-sünne* gibi muteber tefsirlerden istifade etmiştir. Bazen dipnottaki izahların kaynakları sayfa ve cilt bilgileri belirtilmeden sadece eser adının kısaltmasıyla verilmiştir. Meal sonunda surelerin nüzul aşamaları; kitapta ismi geçen müfessirler; Hz. Osman, İbni Abbas ve Ali'nin (r.a.) şahsi mushaflarındaki surelerin nüzul sırasındaki tertibi; konulara göre ayet

¹⁶ *Kur'oni Karim va Özbek Tilidagi Ma'nolari Tarcimasi*, çev. Muhammed Sadık Muhammed Yusuf (Taşkent: Hilal-Neşir Neşriyatı, 2008), el-Vâkıa 56/60-61.

¹⁷ ez-Zuhuruf 43/61.

¹⁸ *Kur'oni Karim Manolarining Tarjimasi va Tafsiiri*, çev. Abdülaziz Mansur (Taşkent: Taşkent İslam Üniversitesi Yayınları, 2004), Neşredenin girişi (3).

¹⁹ el-Mâûn 107/4-7.

indeksi; Kur'an ve onun kıraati ile ilgili meseleler; hafızlık adabı ve fazileti; Kur'an'ın isim ve sıfatları; yedi kıraat karileri gibi özet bilgiler verilmiştir.²⁰

Mansur, "Suralarning Nozil Böliş Boskiçlari" (Surelerin Nüzul Aşamaları) başlığı altında surelerin Mekkî-Medenî ayrımını yaptıktan sonra sureleri zaman ve mekan açısından şu şekilde yediye ayırmaktadır: I. Hz. Muhammed'in peygamber olduğu günden Habeşistan'a yapılan hicrete kadar yedi yıl içerisinde 22 sure (Alak-Nâs); II. Habeşistan'a hicretten İsrâ ve Miraç hadisesine kadar 27 süre (Necm-Kasas); III. İsrâ ve Miraç hadisesinden Medine'ye hicrete kadar 37 sure (İsrâ-Mutaffifîn); IV. Medine hicretinden Bedir savaşına kadar Bakara suresi; V. Bedir savaşından Hüdeybiye sulhuna kadar Enfâl, Âl-i İmrân ve Ahzâb sureleri; VI. Hüdeybiye sulhundan Tabuk savaşına kadar 22 sure (Mümtehine-Mâide); VII. Tabuk savaşından Hz. Muhammed'in vefatına kadar Tevbe ve Nasr sureleri nazil olmuştur.²¹

2.4. Mutallib Osmanov başkanlığındaki heyet, Kur'oni Karim Tarcima va İlmiy-Tarihiy İzohlar (Қуръони карим таржима ва илмий-тарихий изохлар)

Özbekistan Fenler Akademisi el-Birûnî adlı Şarkşinaslık Enstitüsü'nde Prof. Dr. Mutallib Osmanov (1924-1994) başkanlığındaki akademik heyet tarafından başlatılan *Kur'an-i Kerim: Tercüme ve İlmi Tarihî İzahlar* adlı çalışma, Kur'an'ın 15 cüzünü yani Fâtîha-İsrâ arasındaki surelerin meali ve izahını içermektedir. Çalışmanın kamu (herkese açık bir) baskısı yoktur. Onun özel baskısı Aralık 2004'te baş mütercim ve editörü Mutallib Osmanov'un 80. yıldönümü anısına Fen yayınevi tarafından hazırlanmıştır.²²

Eserdeki Mukaddime, 1/Fâtîha, 2/Bakara ve 3/Âl-i İmrân surelerinin meal ve şerhleri Osmanov'a aittir. Tercümenin diğer heyet üyelerinden Prof. Dr. Abdusadık İrisov (1928-1998) 4/Nisâ - 9/Tevbe surelerini, Prof. Dr. İsmetullah Abdullayev (1927-2005) 10/Yûnus - 16/Nahl surelerini ve Prof. Dr. Ubeydulla Uvatov (1940-2020) 17/İsrâ suresi meal ve izahlarını hazırlamışlardır.

İki bölümden oluşan Mukaddimenin "Kur'an-ı Kerim - Kadimi Dinî, Tarihî ve Medenî Abide" başlıklı birinci bölümünde, din tarihi fenninin problemleri; dinî yazı ve yazılı kaynaklar; şarkşinaslık (oryantalizm) fenninde İslam ve Kur'an araştırmaları; İslam tarihinin devirleri ve kaynakları; Sovyetler döneminde Kur'an'ın çalışma kapsamı konuları ele alınmıştır. İkinci bölümde Hz. Peygamber'in sîreti; Peygamberlik öncesi hayatı; Mekke dönemi ve Medine dönemi şeklinde üç devire taksim edilerek tahlil edilmiştir. Mukaddimenin sonunda Kur'an tarihi, Kur'an ilimleri, Kur'an'ın içyapısı gibi konulara değinilmiştir.²³ Konuları objektif ele alınacağı iddiasında bulunan Osmanov, meseleleri aydınlatmada sadece Batılı ve Rus oryantalistlerinin eserleriyle yetinmeden asıl kaynaklara, yani Müslüman tarihçilerinin eserlerine dayanılacağını ifade etmiştir. Neşirde sayfa ortasında Medine Mushaf'ına dayanan Kur'an-ı Kerim Arapça metni, her sayfadaki ayet meali metin etrafına kalın harflerle verilmiştir. Ayetler mümkün mertebe harfi çevrilmiş ve bazı ek kelimeler metin içerisinde paranteze alınmadan yazılmıştır.

²⁰ *Kur'oni Karim Manolarining Tarjimasi*, 605-616.

²¹ *Kur'oni Karim Manolarining Tarjimasi*, 605-606.

²² *Kur'oni Karim Tarcima va İlmiy-Tarihiy İzohlar*, çev. Mutallib Usmonov vd., (Taşkent: Fen Yayınları, 2004).

²³ Rahmatulla Obidov, *Örta Osiyo Olimlarining Tafsir Sohasidagi Hizmatlari* (Taşkent: Taşkent İslam Üniversitesi Yayınları, 2009), 49-51; Sayfiddin Sayfullah (ed.), *Kur'oni Karim Oyatlarining İzohli Tarjimasi* (Taşkent: Mâverâünnahir Neşriyat, 2006), 8.

Dipnotta bazı ek izahlar, kavramlar tercümesiyle ilgili mülahazalar, tarihî şahıslar ve olaylarla ilgili bilgiler verilmiştir.²⁴

2.5. Mirza Kencabek başkanlığında heyet, Feyzü'l-Furkân (Файзул Фурқон)

Mirza Kencabek'in başkanlığındaki tercümanlar heyeti, Hasan Tahsin Feyizli'nin *Feyzül Furkân Kur'ân-ı Kerîm ve Tefsirli Meali* adlı eserini Türkçeden Özbekçeye tercüme etmiştir.²⁵ Tercüme sırasında Altınhan Töra, Mevlevî Hindistanî, Muhammed Sadık, Alaaddin Mansur, Abdulaziz Mansur, Şamsüddin Babahan, Mutallib Osmanov'ların Özbekçe mealleri ve Ali Özek'in Türkçe mealinden yararlanılmıştır. Eserde dört türlü izah uygulanmıştır. Önce her sure başında birkaç cümleyle sure ismi, indiği yer, ayet sayısı, isminin manası verilmiştir. İkinci tür izah ise ayet metninde bulunmayıp da manayı tamamlamak için getirilen parantez içerisindeki kelime ve ibarelerdir. Üçüncüsü ayette bulunan bazı kelime ve kavramların tefsir mahiyetindeki uzunca izahı dipnotta verilmiştir. Son olarak yer yer ayetler arasında bazen ayetle ilgili rivayet ya da ayeti beyan eden farklı ayetlere gönderme mahiyetinde (italik yazı tipiyle) izah verilmiştir.

2.6. Alimcan Böriyev, Kur'onnoма (Қуръоннома)

Kur'an'ın Özbekçe nazmi çevirisi olan *Kur'annome* Alimcan Böriyev'e aittir. İlk defa 2019'da Kemelek yayınevi tarafından basılan kitap, Kur'an-ı Kerim'in Fâtiha-Nâs surelerinin şiirsel mealidir. Şair, nazmi bir şekilde yazdığı kitabın Mukaddimesinde Farsça, Rusça ve Özbekçe Kur'an meallerinden yararlandığını ve sözlerini güzelleştirmek için Arapça orijinal ayetlerle mukayese ettiğini dile getirmiştir. Yararlandığı kaynaklar arasında Altınhan Töra Tarâzî, Muhammed Sadık Muhammed Yusuf, Alaaddin Mansur, Abdülaziz Mansurların Özbekçe mealleri, Umed Mecd'in Farsça ve Valeriya Porohova'nın Rusça şiirsel mealı yer almaktadır. Her sure başında sure ismi, nüzul yeri ve ayet sayısından sonra besmeleyi mealen şöyle çevirmiştir:

Номинг бирла Аллоҳи раҳмон-раҳим (Namin ile Allah-ı Rahmân Rahîm)

(Ки ҳам меҳрибонсан, азиру ҳаким) (Ki hem merhametlisin, Aziz-ı Hakîm)

Ayet numarası şiir mısralarının başında, yer yer ortasında yazılmıştır. Ayet metninde bulunmayan kafiye veya cümle tamamlayıcı ifadeler paranteze alınmıştır. Örnek olarak ihlas suresine bakalım.

1. Дегилки: “У Аллоҳ ягона – Аҳад, (1. De ki: O Allah yegâne Ahad)

2. (Ҳожатлар сўралгувчи) Аллоҳ Самад! (2. (İhtiyaçlar sorulan) Allah Samed!)

3. У не туққану не туғулган. (Бақо) (3. O ne doğurmuş ne doğmuş. (Beka)

4. Ва ҳеч ким эмас Унга танг (мутлақо)”.²⁶ (4. Ve hiç kimse değil Ona denk (mutlaka)

Kitaba önsöz yazan Abdülaziz Mansur, Böriyev'in klasik edebiyatla ilgili yaptığı icadının kapsamı, işbu eserinde meallerden özellikle kendi mealinden istifade ettiğini, kitabın Nevaî'nin *Hamse*'si gibi Türki dillerin güzelliğini yansıttığını ifade etmiştir. Ulema

²⁴ Hasanhon Yahyo Abdulmacid, “Özbekçe Qur'on Tafsirlari va Tarcimanlari Haqinda.” *Quran.uz* (Erişim 29 Aralık 2019).

²⁵ Bk. *Fayzul-Furkon* çev. Hasan Tahsin Feyizli, Özbekçeye çev. Mirzo Kencabek vd. (Taşkent: Mâverâünnehir Yayınları, 2007).

²⁶ *Kur'onnoма*, çev. Olimcon Böriyev (Taşkent: Kamalak-Press, 2019), el-İhlâs 112/1-4.

Kur'an'ın nazmi meali olan *Kur'anname*'nin yayımlanmasını desteklemese de Mansur, eserin edebi, bedii, manevi, ma'rifi yönden çok faydalı olduğunu söylemiştir.²⁷ Kitap iki kısımdan oluşmuştur. Birinci kısımda Böriyev'in Fâtiha'dan Nâs suresine kadar olan nazmi mealleri yer almıştır.²⁸ İkinci yarısı ise, Abdülaziz Mansur'un *Kur'an-ı Kerim Manalarının Tercüme ve Tefsiri* (*Қуръони Карим маъноларининг таржима ва тафсири*) adlı mealin dipnot ve ilave kısmındaki izahlardan oluşmuştur.²⁹

2.7. Azizhoca İnoyatov - Gani Zikrillaev, Kur'oni Karim Oyatlari Mazmun-Ma'nosining Özbekça İzohli Tarcimasi (Қуръони Карим оятлари мазмун-маъносининг ўзбекча изоҳли таржимаси)

İlk kez 2022 tarihinde yayımlanan bu meal Azizhoca İnoyatov ve Gani Zikrillaev tarafından hazırlanmıştır. Müellifler "Ruh ve Dil" başlıklı Mukaddimedede, Alman dilbilimci Humboldt'ın (1767-1835) önerdiği dilin ruhi-içtimai hilkat olduğu görüşünden hareketle bu mealde uygulamaya çalıştığı yöntemin teorik zeminini oluşturmaya çalışmışlardır. Dört fasıldan oluşan Mukaddimenin "Kur'an-ı Kerim'de Ruh ve Dil Yorumu" adlı birinci fasılda ruhun mahiyet ve manası, ruh kelimesinin eş anlamları, ruhi faaliyet ve onun bileşenleri, dil ruhi-içtimai hilkat olduğu Kur'an bağlamında açıklanmıştır. İkinci fasılda Avrupa dilbiliminde ruh ve dil, Alman dilbilimcisi Humboldt doktrini ışığında izah edilmiştir. "Çağdaş Dilbilimde Ruh ve Dil İlişkisi" başlıklı üçüncü fasılda ateist dünya görüşü ve milli ruh, Sovyetler Birliği'nin milli dillere münasebeti ve Özbek edebi dil yapısının özellikleri üzerinde durulmuştur. Yazarlar bu fasılda özellikle, materyalistik felsefe ve buna dayalı dünya görüşünün hâkim olduğu Sovyetler Birliği'nde, Rus dilinin sömürgeci bir politikayla yaygınlaştırıldığını ifade etmektedirler. Bu amaçla sömürge toplumlarının tümü başta alfabeleri ve gramer yapıları olmak üzere Rusçanın etkisine hapsedilmiştir. Etkilenen dillerin başında gelen Özbekçe, gramer ve imla kuralları bakımından yapay ve zorlamacı bir üslupla Rus dilinin hegemonyası altına girmiştir. Oysa Özbekçe, fonetik, leksikoloji, morfolojik ve sentaks yönünden Rusçadan oldukça farklı bir dil yapısına sahiptir. Tüm bunlara karşılık Özbekçe, günümüz eğitim ve öğretim programlarının tümünde –bazı küçük iyileşmeler dışında– bu haliyle kabul görmekte ve kullanılmaktadır. Azizhoca İnoyatov ve Gani Zikrillaev'a göre bu durum milli duygu ve öz farkındalığın hala istenen seviyede olmadığını göstergeleridir.³⁰ Oysa Özbekçe dil kurallarının, yüzyıllar boyunca yoğrulmuş olan öz mantığına göre yeniden uyarlanması son derece elzemdir. İnoyatov ve Zikrillaev, kendilerinden önce yapılmış olan Kur'an-ı Kerim meallerinde Özbekçenin ruhuna uymayan ve sıkça tekrarlanan hatalara işaret etmektedirler. Söz konusu bu hatalar, Rusçanın Özbekçeyi etkisi altına alarak gramer ve üslup bakımından yapay bir dile dönüştürmesinden kaynaklanmaktadır.

Üç fasılda teorik olarak ortaya koyduğu bilgilerin ameli kısmı olan dördüncü fasılda Arapçanın tüm özelliklerini en mükemmel bir şekilde kendinde cem eden Kur'an-ı Kerim tercümesinde mümkün merteye orijinale yakın ifade etme hedeflenmiştir. Tercümede, tecvit/fonetik, imla, kelime, kelime ve ilave anlam, kelime ve cümle münasebeti, noktalama işareti ve îcaz (тежамкорлик, tasarruf) meselelerinde takip

²⁷ *Kur'onnota*, 3-9.

²⁸ *Kur'onnota*, 11-268.

²⁹ *Kur'onnota*, 270-426.

³⁰ *Kur'oni Karim Oyatlari Mazmun-Ma'nosining Özbekça İzohli Tarcimasi*, çev. Azizhoca İnoyatov - Gani Zikrillaev (Taşkent: Hilal-Neşir Yayınları, 2022), Mütercimlerin girişi 23-32.

edileceği usul ve yöntem Arapça, Özbekçe, Rusça ve Almanca dil kuralları ve önceki meallerde takip edilen farklılıklar mukayese edilerek örneklendirilmiştir.

Müellifler meal, izah ve mukaddimede yararlandığı kaynaklar arasında Taberî, Semerkandî, İbni Kesîr, Zemahşerî, Begavî, Neseî, Âlûsî, Sabunî gibi müfessirlerin Arapça tefsirlerinin yanı sıra Özbekçe meal ve tefsirler, M. Yaşar Kandemir ve Burhan Orhan'ın Türkçe mealleri, Rudi Paret, Max Henning ve Muhammad Rassoul'un Almanca meal ve tefsirleri, Muhammedcan Umarov'un Tacikçe meal, Kraçkovski, Porohova ve Kuliev'in Rusça mealleri yer almaktadır. Bunun dışında sözlükler, ilmi, bilimsel-metodik ve eğitsel kaynaklar, örnekler için edebi eserler de bulunmaktadır.

Mealde harfi tercümeyle esas alan müellifler, parantez içi izahlardan kaçınılmışlardır. Hatta Mukaddimede ileri sürdükleri Özbek dilinin özelliklerinden ve îcaz (тежамкорлик, tasarruf) ilkesinden yola çıkarak ayetin orijinal metninde bulunan bazı tekrarları birleştirme ve çoğul kelimeleri tekille çevirme yoluna gitmişler. Örneğin, en-Nûr 24/61. ayet

لَيْسَ عَلَى الْأَعْمَى حَرْجٌ وَلَا عَلَى الْمَرِيضِ حَرْجٌ وَلَا عَلَى أَنْفُسِكُمْ أَنْ تَأْكُلُوا مِنْ بُيُوتِكُمْ أَوْ بُيُوتِ آبَائِكُمْ أَوْ بُيُوتِ أُمَّهَاتِكُمْ أَوْ بُيُوتِ إِخْوَانِكُمْ أَوْ بُيُوتِ أَعْمَامِكُمْ أَوْ بُيُوتِ عَمَّاتِكُمْ أَوْ بُيُوتِ أَخَوَالِكُمْ أَوْ بُيُوتِ حَالَاتِكُمْ أَوْ مَا مَلَكَتُمْ مَفَاتِحَهُ أَوْ صَدِيقِكُمْ

Mealde şöyle çevrilmiştir: “Kör, topal ve hasta kişi savaşa çıkmazsa suçlu-günahkâr olmaz. Kendi eviniz, anne-babanız veya abi-kardeşiniz, abla-bacınızın evi, amca, halanız veya dayı, teyzenizin evi, anahtarı kendinizde olan ev veya arkadaşınızın evinden yiyip içmeniz günah değildir...”³¹ Görüldüğü gibi ayette üç kere geçen حَرْج kelimesi mealde “suçlu-günahkâr” şeklinde bir defa verilmiştir. Evin çoğulu olan بُيُوت evler kelimesi ise ayette dokuz kere tekrarlanmış, mealde beş kere tekil olarak gelmiştir. Ayrıca ayette aile ve akraba efradı çoğul iken (babalarınız, anneleriniz, amcalarınız vs.) mealde tekil olarak çevrilmiştir.

Başka meallerde rastlanılmayan bir diğer husus da ayrı ayrı mealleri verilen her ayetin numaralandırılmasında iki üslup kullanılmıştır. Yeni bir cümleyle başlayan her ayet numarasından sonra nokta konulmuştur. Özbekçe cümle yapısı ve dil kuralları dikkate alınarak bir önceki ayete bağlı olan ayet numaraları daireye alınmış, her hangi noktalama işareti kullanılmadan ayet küçük harfle başlamıştır.

Sure ile ilgili giriş mahiyetindeki bilgiler sayfa altında dipnot olarak verilmiştir. Ayrıca dipnotlarda ayetin anlaşılmasında yardımcı olan nüzul sebebi, hadis ve tefsir rivayetlerden alıntılar, kelime ve kavram tahlilleri, ayetin orijinal metninden farklı yapılan çevirilerin Özbek dili açısından açıklaması, farklı ayet ve izahlara atıflar, ayetten alınacak hüküm ve mesajlar vs. yer almıştır. İlim ahlakının baş ilkelerinden olan fikir ve düşüncenin asıl sahibine nisbet edilmesini son derece önemseyen yazarlar, dipnotta geçen izahların sonunda müellif veya eserinin kısaltanlarını parantez içerisinde yazmayı ihmal etmemişlerdir.

2.8. Cemal Kemal (1938-2022), Kur'an-ı Kerim Ma'nolarining Özbek Tiliga Adabiy-Nazmiy Tarciması (Қуръони Карим маъноларининг ўзбек тилига адабий-назмий таржимаси)

Kur'an-ı Kerim'in nazım halinde yapılan ikinci tercümesi büyük Özbek şairi Cemal Kemal tarafından yapılmıştır. 2013 yılında tamamlanan kitap henüz

³¹ en-Nûr 24/61.

basılmamıştır. Eserin telifi ve içeriği ile ilgili bilgiler, müellifin Ozodlik Radyosu'na telefon bağlantısı ile verdiği röportaj,³² yayına izin verilmemesi sonucunda sosyal medya üzerinden yaptığı paylaşım³³ ve eserin gaye müellifi ve destekçisi olan Envermirza Husainov'un Youtube platformundaki kendi kanalında paylaştığı üç video kayıtları esas alınarak oluşturulmuştur.³⁴

Beytüz-zekat Vakfı başkanı Envermirza, 1995'de Porohova'nın *Koran* adlı Kur'an'ın Rusça nazmi çevirisinin yayımlanmasını üstlenmiştir. Onun beyanına göre, uzun süre Kur'an-ı Kerimin Özbekçe nazmi çevirisini yapabilecek kişileri araştırır. Son olarak bu işi hakkıyla yapabilecek kişinin Şekspir, Puşkin, Yan Raynis, Barthold gibi batı yazarlarının yanı sıra Mevlana, Feridüddin Attâr, Abdurrahman Camî, Mahmud Şebüsterî gibi mutasavvıfların klasik eserlerini Özbekçeye kazandıran şair ve yazar Cemal Kemal olduğuna kanaat getirir.³⁵ 2010 yıllarında bu büyük işi üstlenme teklifini alan Cemal Kemal, yaşının büyüklüğü, Arapça bilmemesi, medresede okumadığı, ilim ehlinde gelebilecek itirazları öne sürerek teklifi kabul etmez. Daha sonra Envermirza ona Valeria Porohova'nın Kur'an'ın Rusça şiiri çevirisini hediye eder ve yaklaşık iki yıl boyunca bu işe girişmesi için ısrarda devam eder. 2012'de Cemal Kemal bir mecliste müfessir Alauddin Mansur'la karşılaşır ve elinde bulunan bir kâğıdı uzatarak okuyup değerlendirmesini rica eder. O kâğıtta başlığına "Dua" yazılan işbu şiir yazılıydı:

1. *Исми Раҳмону Раҳим-ла ибтидо, (1.İsmi Rahmânu Rahîm'le ibtidâ)*
2. *Жумла олам Роббига ҳамду сано. (2.Bütün âlem Rabbine hamdu senâ)*
3. *Улки Раҳмону Раҳимдир нури нур, (3.O ki Rahmânu Rahîm'dir. Nûru nur)*
4. *Рўзи Маҳшар подишоси Ул эрур. (4.Rûz-i Mahşer Padişahı Ol erur)*
5. *Бош эғиб Сенга сиғингаймиз фақат, (5.Баş eğip Sana siğınırız fakat)*
6. *Ёлвориб Сендан сўрайдирмиз мадад. (Yalvarıp Senden sorarız medet)*
7. *Бизни андоғ бир йўлингга бошлаким, (6.Bizi öyle bir yoluna başla kim)*
8. *Тўғри йўлдир ул, сиротал мустақим. (Doğru yoldur ol sırâtal-mustakîm)*
9. *Сен ўзиниг инъом этиб файзу шуқуҳ, (7.Bizzat in'am edip feyzü şukûh)*
10. *Аҳли имонингга бўлди хос у йўл, (Ehli imana oldu has o yol)*
11. *Яъни, қаҳрингга дучор бўлганлару (Yani, gazabına uğrayanlar-u)*
12. *Ё адашганлар йўли эрмас бу йўл...³⁶ (Ya sapkınların yolu değil bu yol)*

Mansur, şiiri okuyunca şaşkınlıkla "Bu Fâtiha suresi?!" der. Etrafında bulunan ilim ehli ile muhakeme sonrası Cemal Kemal'e bunu devam ettirip ettirmeyeceğini sorunca, şair, "Devam ettirmem mümkün mü?" der. Mansur, "Niye olmasın. Eğer bu üslup ve

³² Kemal, Cemal, "Camol Kamol Bilan Suhbat" (Görüşmecisi: Abdulla İskandar, Ses Kaydı, Görüşme 15 Ekim 2013) <https://www.ozodlik.org/a/25137493.html>

³³ Muhammad Solih, "Camol Kamol: Kur'oni Karim Hakikati va Uning Kismati", *Facebook* (05 Haziran 2018, 06:35).

³⁴ Anvarmirzo Husainov, "Қуръони Карим Маъноларининг Ўзбек ва Рус Тилларига Адабий-Назмий таржимаси", *YouTube* (01 Ağustos 2020), 00:00-19:08; Anvarmirzo Husainov, "Қуръони карим маъноларининг ўзбек тилига таржима қилиниши тарихи", *YouTube* (04 Ağustos 2020), 00:00-30:52; Anvarmirzo Husainov, "Қуръони карим маъноларининг ўзбек тилига таржима қилиниши тарихи охири қисми", *YouTube* (08 Ağustos 2020), 00:00-23:59.

³⁵ Husainov, "Қуръони карим маъноларининг ўзбек тилига таржима қилиниши тарихи", 06:40-10:00.

³⁶ Solih, "Camol Kamol: Kur'oni Karim Hakikati va Uning Kismati" (05 Haziran 2018, 06:35).

keyfiyette olursa devam edin” der. Bu sözden sonra Cemal Kemal işe koyulur. Yedi ayda Kur’an-ı Kerim’in baştan sona nazmi çevirisini tamamlar, ardından şiirin düzenleme ve tahriri üzerinde beş ay çalışır. Daha sonra şiirin Kur’an metni ile mukayesesi Kur’an alimi (Kur’anşinas) Gazamşah Hamrayev tarafından yapılır. 2018 ve 2020’de eserin yayın izni için Dini Kurula yapılan müracaatta dini heyet tarafından olumsuz cevap alındığı için yayın gerçekleşmez.

3. Bağımsızlık Sonrası Yayımlanan Özbekçe Tefsir Çalışmaları

Özbekistan’da bağımsızlık sonrası pek çok tefsir çalışması yapılmıştır. Bunların bazısı tam tefsir olarak yayımlanmış, birçoğu da ya tamamlanmamış veya başlangıçta kalmıştır. Aşağıda bu çalışmaları yazım tarihlerine göre tek tek tanıtacağız.

3.1. Muhammed Sadık Muhammed Yusuf, Tefsiri Hilâl (Тафсири Хилол)

Muhammed Sadık’ın *Tefsiri Hilâl* adlı çalışması yazıldığı tarihten bugüne geniş kitlelerce rağbet görmeye ve ilgiyle okunmaya devam etmektedir. Genel halk kesimlerine yönelik sade bir dille kaleme alınmış olan eser, geleneksel tefsir tekniği gibi Kur’an-ı Kerim’in tamamını ihtiva eden meal ve yorumu bir arada barındıran ilk Özbekçe tefsirdir.

1989 tarihinde Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Dini İdare Müftüsü vazifesinde bulunan Muhammed Sadık, ilk defa bir din âlimi olarak SSCB Halk Temsilciler Meclisi’nin milletvekilliğine adaylığını açıklar. O, milletvekili olarak seçilmesi durumunda, Müslümanların hayırına olacak birçok gelişmelerin yanı sıra bir Kur’an tefsiri kaleme alacağı vaadinde bulunur. Seçim sonucu Halk Temsilciler Meclisi’nde milletvekili olarak göreve başlayan Muhammed Sadık, daha önceden hedeflediği ve bölge halkının çok ihtiyaç duyduğu söz konusu tefsiri gerçekleştirme gayretine koyulur.³⁷ O tefsirine “Hilâl” adı vermekle, bu yazılarının hayırlı işin başlangıcı olmasını, uzun süre zorlu ve karanlık gecelerinde yaşayan Orta Asya Müslümanlarının semasında yeni doğan ay gibi karanlığı dağıtacak, halkın maneviyatına ışık tutacak ve ileride yazılacak bedir (dolunay) gibi tefsirlerin başlangıcı olmasını ummuştur.³⁸ İlk başta Kur’an-ı Kerim’in 30. cüzü (1991) ile başlayıp, ardından 29, 28 ve 27. cüzleri kaleme alınmış ve neşredilmiştir.

1993 yılında siyasi nedenlerle yurdundan ayrılmak mecburiyetinde kalan Muhammed Sadık, bir müddet Türkiye’de, ardından Suudi Arabistan’ın Mekke şehrinde ikamet etmeye başlar, tefsirinin kalan kısmını tevekkül ve gayretle yazmaya devam eder.³⁹ Müfessir, her sefer söz konusu tefsirin çalışmasına başlamadan önce abdest alır ve iki rekât namaz kılar, ardından bu ağır sorumluluğun ifasında Allah’tan yardım isteyerek dua etmeyi ihmal etmez. Her gece teheccüd namazı sonrası çalışmaya koyulur ve bu âdeti hiç terk etmemeye gayret gösterir. Sadece ezan okunurken ve cemaatle birlikte beş vakit namaz kılarken dinlenir. Böylelikle Kur’an-ı Kerim’in çağdaş Özbek lehçesindeki ilk tefsiri olan *Tefsiri Hilâl* iki seneye yakın bir sürede tamamlanır (1995). Hazır olan tefsirin tamamı, toplamda 22 küçük cilt halinde mukaddes topraklarda basılıp

³⁷ Muhammed Emin Muhammed Yusuf, *İslomga Bağışlangan Umr* (Taşkent: Hilal-Neşir Yayınları, 2016), 79.

³⁸ TH, c. VI, s. 571; Zokircon İsmoilov, “Din Kayğusida Ötgan Umr”, *Muhammadga (sallollohu alayhi va sallam) Sodik Muhammad Sodik*, ed. Ahmad Muhammad Tursun (Taşkent: Hilal-Neşir Yayınları, 2018), 26; Muhammed Emin Muhammed Yusuf, “Katrada Kuyoş”, *Muhammadga (sallollohu alayhi va sallam) Sodik Muhammad Sodik*, ed. Ahmad Muhammad Tursun (Taşkent: Hilal-Neşir Yayınları, 2018), 81-82.

³⁹ Muhammed Yusuf, *İslomga Bağışlangan Umr*, 89-92.

dağıtılır. Müellif memleketine dönünce (2000) tefsirin düzeltme ve eklemelerle yeni baskıları yapılmıştır. Hatta tefsirin 30. Cüzünün yeni baskısına ilk baskıda bulunmayan 165 sayfa yeni bilgi eklenmiştir.⁴⁰ 2006 senesinde *Tefsiri Hilâl* 6 cilt halinde neşredilir. 2008-2022 tarihleri arasında eser defalarca yayımlanır.

Muhammed Sadık *Tefsiri Hilâl*'de İslam kültürünün tefsir geleneğine büyük oranda bağlı kalmış, muteber klasik ve çağdaş eserlerden çok iyi yararlanmıştır. *Tefsiri Hilâl*'de geçen tefsir ve hadis rivayetleri daha çok o sahalarda temayüz etmiş muhaddis ve müfessirlere aittir. Onun fıkıhla ilgili görüşlerinde Ebu Hanife veya Hanefi mezhebi âlimlerinin görüşlerini tercih ettiği, kelami konularda ise Maturidî mezhebinde otorite olan kişileri referans aldığı görülmektedir. Müfessir bazen konu ile ilgili farklı görüşleri sadece nakletmekle yetindiği gibi, gerekli gördüğü yerlerde de onlar üzerinde değerlendirmeler yaparak kendi tercihini ortaya koymaktadır.⁴¹

Tefsiri Hilâl'de kullanılan izahları üç kısma ayırabiliriz. Bunlardan birincisi her sure başında sure tefsirine mukaddime mahiyetinde onun muhtevasıyla alakalı genel hatlarına işaret eden giriştir. Burada surenin ismi, indiği yer, ayet sayısı, bazen nüzul tertibi, isminin anlamı ve ismini nereden aldığı, surenin Sebeb-i Nüzûlü, fazileti ve surede geçen konu ya da konulara işaret edilmiştir. Bu girişlerde bazen suredeki temel kavram ya da ana konu başlı başına bir tefsir mahiyetinde izah edilmiştir. İkincisi, meal kısmında ayette bulunmayıp da kapalı ya da karışıklıklara sebep olabilen ve izaha ihtiyaç duyarak parantez içerisinde eklenen notlardır. Üçüncüsü de, sırası ile her ayetin tefsiri olup ayetin genel anlamı ve ondaki çıkarım ve yorumlardan ibarettir.

Sure girişinden sonra her sure başında Bismele hem Arapça hem de Kiril alfabesinde mealsiz yazılmıştır. Sonra ayetin orijinal metni ayet numarasıyla birlikte yazılmış, ardından ayetin Özbekçe mealı Kiril alfabesinde kalın harflerle verilmiştir. Daha sonra Kiril alfabesinde ince harflerle ayetin tefsirine yer verilmiştir. Eserde ayet metni hariç hiçbir yerde Arapça alfabe kullanılmamıştır. Tefsir kısmındaki Arapça kelime, ibare, cümle ve hatta iktibas ayetler de çift tırnak içerisinde Kiril alfabesinde verilmiştir. Tefsir kısmında nakledilen ayet (birkaç ayet hariç) ve hadislerin orijinal Arapça metni verilmeden mealen nakledilmiştir.⁴²

3.2. Şemseddin Babahanov (1937-2003), Kur'oni Karim 30. pora (Қуръони карим 30-пора)

Şemseddin Babahanov 1937 yılında Taşkent şehrinde dindar bir ailede doğmuştur. Dedesi İşan Babahan (ö.1957) ve babası Ziyavuddin Babahan (ö.1982) Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Dini İdaresi'nin ilk müftüleri idi. Onun Fâtîha ve 30. cüzü içeren *Kur'ân-ı Kerim 30. Cüz* adlı küçük hacimli tefsiri 1991 (Taşkent) ve 1992 (Perm) yıllarında yayımlanmıştır.

⁴⁰ Kardeşi Muhammed Emin bu kadar bilgiyi daha önce yazmamasının sebebini sorduğunda, müfessir "O zamanlar bazı meseleleri bizim okuyucu anlayamaz idi. Şu an birçok dini kitaplar yazıldı, internet çıktı. Artık bu konular da yazılabilir" cevabını verir (Muhammed Yusuf, "Katrada Kuyos", 82).

⁴¹ Muhammed Sadık Muhammed Yusuf, *Tefsiri Hilâl* (Moskova: Hilal-Neşir Yayınları, 2016), 3/556; 4/236, 288; 6/236.

⁴² Bu tefsir hakkında Hacı Ekber Fergani, *Mâverâünnehir Tefsir Geleneğinin 20. Yüzyıldaki Özellikleri: Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf ve Tefsiri Hilâl* (Ankara: Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, 2022) adıyla doktora tezi hazırlamıştır.

3.3. Abduveli Mirzayev (d. 1950), Tafsir ul Furkon (Тафсир ул Фурқон)

Abduveli Kari Aşurali Oğlu, 1990'lı yıllarda Andican şehrindeki caminin vaaz kürsüsünde Kur'an'ın yaklaşık yarısını şifahi olarak tefsir etmiştir. İçerik itibariyle ilgili ses kayıtları Fâtiha suresi ile Ra'd suresi (35. ayetine kadar) arasındaki on üç sure, Mülk suresi ile Nâs suresi arasındaki kırk sekiz sure olmak üzere toplamda altmış bir sureyi kapsamaktadır. Daha sonra şifahi tefsirin ses kayıtları oğlu Abdukuddus Andicanî tarafından yazıya geçirilmiştir. Tahrir ve düzeltmelerle tefsirin iki cüzü 2011'de www.islamnuri.com internet sayfasında yayımlanmıştır.⁴³

3.4. Osmanhan Alimov (1950-2021), Tafsiri İrfon (Тафсири Ирфон)

2012 yılında yayımlanmaya başlayan *Tefsiri İrfan*'ın önce 30. ve 29. cüzleri, ardından Fâtiha ve Bakara sureleri tefsiri neşredilmiştir. Tefsir, 2019 yılında tamamlanmış ve 6 cilt halinde Taşkent'teki Şark yayınevi tarafından yayımlanmıştır. Müfessir tefsirin Önsöz'ünde, ayetlerin manalarını çağın okuyucularına anlaşılır, sade ve akıcı bir üslupla vermeye çalıştığını; ayet meallerinde parantez içerişi izahlardan mümkün mertebe uzak durulduğunu dile getirmiştir. Taberî, Mâturidî, Beydâvî, Ebü'l-Berekât Neseî, İbn Kesîr, Suyûtî, Züheylî gibi müfessirlerin tefsiri yanı sıra Rusça ve Tatarca tefsirler ve modern bilim ve teknolojinin başarılarını gösteren bilimsel kitaplardan yararlanmışır.⁴⁴ Eserde tefsir öncesi her sure ismi, manası ve ondaki konular hakkında özet bilgilerle başlamıştır. Ayet metni ardından Özbekçe meal kalın harflerle verildikten sonra tefsire girilmiştir. Surenin fazileti hakkındaki rivayetler, sure sonunda zikredilmiştir. Tefsir sonunda Kur'an-ı Kerim'i öğrenmenin fazileti ile ilgili rivayetler; sure, ayet, Kur'an, vahiy kavramlarının sözlük ve ıstılah anlamları; vahiy süreci ve vahiy kâtipleri, Kur'an'ın cem'i, Kur'an'ın farklı dillere tercümesi, Rusça ve Özbekçe Kur'an tercümeleri hakkında özet bilgi verilmiştir.⁴⁵

3.5. Alauddin Mansur, Kur'oni 'Azim Tafsiri (Қуръони Азим тафсири)

Alauddin Mansur'un *Kur'oni Karim Özbekçe İzohli Tarcima* adlı mealinin, matbuat yoluyla büyük kitleye ulaştıran ilk Özbekçe meal olduğunu yukarıda bahsetmiştik. Müellif daha sonra halkın talep ve isteği üzere işbu meal üzerinde yeniden bir çalışma başlatır. Baskı hatalarının sanı sıra geçmiş on yıl içerisindeki birikim ve tecrübeler ışığında mealleri yeniden gözden geçirir ve –kendi ifadesine göre- yaklaşık on bin yerde değişiklik ve eklemelerde bulunur. Yaptığı işbu çalışma *Kur'an-ı 'Azim Muhtasar Tefsiri (Қуръони Азим мухтасар тафсири)* adıyla iki cilt halinde yayımlanmıştır.

Alauddin Mansur'un bu alanda yapmış olduğu en önemli çalışması *Kur'oni 'Azim Tafsiri*'dir (*Қуръони Азим тафсири*). Müfessirin Kur'an mealinden yaklaşık yirmi sene sonra kaleme aldığı bu tefsir, Kur'an'ın ilk yirmi beş cüzünü kapsamaktadır. Müfessir, tefsirin son beş cüzünü tamamlayamadan vefat etmiştir. Oş şehrinde on dokuz cilt halinde yayımlanan tefsirin yeni baskısı 2022 tarihinde beş cilt olarak Taşkent'te basılmıştır.⁴⁶

⁴³ İslamnuri, "Tafsir ul Furkon"(Erişim 31 Ekim 2022).

⁴⁴ Şayh Usmonhon Temirhon Samarkandiy Alimov, *Tafsiri İrfon* (Taşkent: Şark Yayınları, 2019), 1/3-5.

⁴⁵ Alimov, *Tafsiri İrfon*, 6/734-746.

⁴⁶ Zahiriddin Mansur, "Qur'oni Azim Tafsiri Muqaddima", *YouTube* (20 Temmuz 2022), 00:00:35-00:01:35.

3.6. Mahmud Ustaosmanoğlu (1931-2022), Kur'ân-ı Mecîd ve Tefsirli Meâl-i Âlîsi

Mahmud Efendi adıyla bilinen Nakşibendî-Hâlidî şeyhi Mahmud Ustaosmanoğlu'nun (ö. 2022) *Kur'ân-ı Mecîd ve Tefsirli Meâl-i Âlîsi* adlı Türkçe tefsirli meali Avazkhan Umarov tarafından Özbekçeye tercüme edilmiştir. Eser neşir aşamasındadır.

3.7. Tefsîru 'Uşri'l-Kur'ân ve Diğerleri

Sanal ortamda dini yayınlara çok fazla yer verildiği günümüzde internet üzerinden yayımlanan Kur'an'ın Özbekçe meal ve tefsir çalışmaları bir hayli çoğalmıştır. Bunlardan biri www.tafseer.info internet sitesinde 40'tan fazla dünya diline çevrilen *Tefsîru 'Uşri'l-Kur'ân* adlı Kur'an'ın son üç cüzünün meal-efsiri Özbekçeye de çevrilmiştir. Aynı şekilde birçok dini içerikli internet sitelerinde tefsir sayfası bulunmakta ve buralarda bazı surelerin Özbekçe meali, tefsiri veya tefsir çevirileri yayımlanmaktadır. Ayrıca Özbekistan Dini İdaresine bağlı Mâverâünnehir yayınevinde aylık yayımlanan *Hidayet (Хидоят)* dergisinin "Tefsir" sayfasında aralıklarla Kur'an-ı Kerim'den kısa sure ve bazı ayetlerin Özbekçe tefsirleri, Kur'an kıssaları, Arapça tefsir çevirilerinden parçalar yayımlanmaktadır. Mesela, bu dergide Muhammed Şerif Cuman ve Enver Ahmed tarafından hazırlanan Yûsuf ve Nebe sureleri meal ve tefsiri, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne, el-Keşşâf ve et-Tefsîrû'l-Münîr* tefsirinden bazı ayet ve kısa surelerin Özbekçe kısaltmalı çevirileri yayımlanmıştır.⁴⁷

SONUÇ

Farklı dönemlerde ihtiyaçları karşılamak üzere dili, türü, seviyesi, amacı, kaynakları ve hedef kitlesi farklı meal ve tefsir çalışmaları arasında tefavüt ve ihtilafların söz konusu olması kaçınılmazdır. Dolayısıyla farklı dönemlerde ortaya konulan literatürün, sağlıklı bir şekilde değerlendirilebilmesi için ilgili eserlerin nasıl bir vasatta, hangi saiklerle, kimlere yönelik ve ne türden ihtiyaçları karşılamak üzere kaleme alındığı ve hangi birikime yaslandığı iyi bilinmelidir. Bu açıdan farklı özelliklere sahip Mâverâünnehir coğrafyasında İslam'ın yayılmasından itibaren yazılan Arapça tefsirler nitelik ve nicelik bakımından hatırı sayılır derecededir. Bölgede yaygın olan Farsça ve Türkçe tefsirler Fâtiha, Yâsîn, Mülk ve Amme cüzü gibi en sık okunan sureleri içermektedir. Bunun sebebi de bu tefsirlerin doğrudan Arapça bilmeyen bölge Müslümanlarının istifadesi için yazılmış olmasıdır. Bölgedeki Türkçeye çevrilen ilk Kur'an-ı Kerim meali veya tefsirlerine baktığımızda, bunların genellikle Farsçadan çevrilmiş veya Farsça tefsirlerin ana kaynak olarak kullanıldığını görmekteyiz. Ayrıca ilk dönem Türkçe Kur'an tercümelerinden olan satır arası Meşhed, İngiltere Rylands ve Özbekistan nüshaları, Türkçe ve Farsça şeklinde iki dilli tercüme olarak kaleme alınmıştır. Bütün bunlar Türkçe ve Farsçanın bölgede yüzyıllar boyunca yaygın olduğunu ve kendi aralarındaki etkileşimi göstermektedir.

Sovyet dönemindeki din karşıtı faaliyetlerin had safhaya çıkması, din adamlarının yok edilmesi, cehalet, hurafe ve bid'atlerin yaygınlaştırılmasına rağmen dini duygu ve değerlerin bir kısmı, geleneksel kültürel değerler (örf/adetler) olarak süregelmiştir. Bu miras, bugün de dini hayatın ihyasında kurucu rol oynamaktadır. Bu dönemde

⁴⁷ Muhammad Şarif Cuman - Anvar Ahmad, "Yûsuf Surasi", *Hidayat* 1-12 (2008), 5; Muhammad Şarif Cuman - Anvar Ahmad, "Yûsuf Surasi", *Hidayat* 1-2 (2009), 4-5; Anvar Ahmad, "Nebe Suresi", *Hidayat* 10-12 (2007), 4-5.

Mâverâünnehir bölgesinde Kur'an tercüme ve tefsiri ile ilgili hemen hemen hiçbir kapsamlı çalışma bulunmamıştır. Bu dönemde telif edilen Muhammed Zarîf'in Uygur Türkçesinde, Tarazî ve Andicanî'nin Özbek Lehçesinde yaptıkları tercüme ve tefsirlerin yurt dışında yazılmış olması dikkat çekicidir. Bu bölgede yazılan Mahcûrî'nin bazı surelerin tefsiri ve Muhammedcan Hindistanî'nin izahlı mealinin el yazmaları sadece yakın talebelerinin ellerine ulaşmıştır.

Bağımsızlık sonrası bölgede Kur'an çalışmalarının yeniden canlandığını görüyoruz. Alauddin Mansur'un aylık dergide yayımlanan mealıyla başlayan sürece Muhammed Sadık'ın tefsiri, Abdülaziz Mansur meali hız kazandırmıştır. Aynı zamanda Sovyet Rusya döneminde basılmayan mealler yayımlanarak, dini kaynaklara zenginlik kazandırılmıştır. Buradaki meal ve tefsir çalışmalarının tamamı, mahalli Özbekçe'de yazılmasının yanı sıra bazıları bölgede yaygın Orta Asya dillerine tercüme edilmiş ve edilmektedir. Diğer Orta Asya dillerine yapılan meallerden farklı olarak Özbekçe mealler doğrudan Arapça'dan yapılmış ve ana kaynaklarını Arapça tefsirler oluşturmuştur. Bunun sebebi, meal veya tefsir yazan kişiler ya Arap ülkelerinde eğitim almış veya geleneksel medrese eğitimi ile yetişmişlerdir. Çoğu genel okuyucu kitlesine yönelik hazırlanan bu eserlerde akademik ve ilmi hassasiyet gözetilmemiştir. Fıkhi ve kelami konularla ilgili ayetler Ehli Sünnetin görüş ve düşünceleri çerçevesinde izah edilmiş, teferruat ve tartışmalı meseleler tefsirlere taşınmamıştır. Öte yandan ilerleyen zamanlarda bu alanda yapılan çalışmalar daha bilimsel bir hüviyete kavuşmuştur. Özellikle Azizhoca İnoyatov ve Gani Zikrillaev tarafından telif edilen eserlerde gerek mealde uygulanan yöntemin teorik zeminini oluşturan mukaddime, gerekse dipnotta verilen ilmi izahlar, akademik açıdan çok değerlidir ve doktora tezi olabilecek bir araştırma konusudur. Daha önceki çalışmalarında müellifler dini hassasiyetten ötürü meallerde temkinli ve ayette geçen tabirleri mümkün mertebe korumaya çalışırken, İnoyatov ve Zikrillaev'in meallerinde Alman dilbilimcisi Humboldt'ın yöntemi esas alınmakta, orijinal metindeki cümle yapısından daha ziyade, çevrilen dilin ifade ruhu esas alınmaktadır. Bu noktada şunu de belirtelim ki ilk Özbekçe meal ve tefsirlerde Arapça kaynaklar ağırlıklı iken, sonraki çalışmaların kaynakları arasında Rusça, Almanca, Tacikçe, Türkçe meal ve tefsirler de bulunmaktadır. Özbekçe meallerin Türkçe mealler ile alakasına gelince, kaynaklığın yanı sıra bazı Türkçe mealler Özbekçeye çevrilmiş ve bazılarının çevirisi devam etmektedir. Kur'an-ı Kerim'in başta Rusça ve diğer dillere yapılan nazmi çevirisi Özbek şairlerine ilham kaynağı olmuş ve şimdilik iki şiirsel tercüme tamamlanmıştır. Şiirsel mealler, bazı surelerde başarılı gözükse de bu eserlerin dil, metodoloji ve muhteva bakımından problematik yönleri, edebiyatçıların ve İslamî ilimler alanındaki uzmanların tahlil ve tenkit süzgecinden geçirmesini beklemektedir. Son tahlilde ilerleyen süreçte Özbek dilindeki meallerin, kaynak dili yansıtmada ve hedef dilde ifade etmede daha başarılı olacağı anlaşılmaktadır.

Kâinattaki olgu ve olayların, gözlem ve deneye dayalı olarak incelenmesi ve böylece evrenin tabii olduğu yasaların keşfedilmesi faaliyetidir. Bunun sonucunda elde edilen bilgiler, her zaman ve mekânda aynı sonucu veren, duyularla algılanabilen, doğrulanabilen ve ispatlanabilen bilgilerdir. Suyun dünyanın her hangi bir yerinde, herhangi bir zaman diliminde ateşin üzerine konduğunda kaynayacağı herkes tarafından kabul edilip onaylanacak cinsten bilimsel bir bilgidir ve bu konuda verilebilecek en basit

örneklerden bir tanesidir. Kur'an, Allah'ın evrene kodladığı tüm yasalarını "Sünnetullah" olarak adlandırır ve bu yasaların asla değişmeyeceğini beyan eder.⁴⁸

KAYNAKÇA

- Abdulmacid, Hasanhon Yahyo. "Özbekçe Qur'on Tafsirlari va Tarcimanlari Haqida". *Quran.uz*. Erişim 29 Aralık 2019. <http://quran.uz/tafsir/tafsirlar/tafsir-hilol/1891-ozbek-tilidagi-quron-tafsirlari-va-tarjimalari-haqida.html>
- Alimov, Şayh Usmonhon Temirhon Samarkandiy. *Tafsiri İrfon*. 6 cilt. Taşkent: Şark Yayınları, 2019.
- Aydar, Hidayet. "Uygurlarda Kur'an Çalışmaları". *Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 28 (2004), 146-147.
- Boltabayev, Saidbek. *Çağatayca Mevahib-i Aliyye (Tefsir-i Hüseyinî) Tercümesi (183b – 308b Giriş-Gramer-Metin-Dizin)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Boltabayev, Saidbek. "Çağatayca Tefsir-i Hüseyinî (Mevahib-i Aliyye) Tercümesi ve Farsça Dil Özellikleri Üzerine". *Journal of Old Turkic Studies* 3/2 (2019), 287-309.
- Çalışkan, İsmail. "Kazakistan'da Kur'an ve Tefsir Literatürü (Kazakça ve Rusça Eserler)". *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* 15/1 (2015), 139-162.
- Çalışkan, İsmail. "Kur'an'ın Türkçeye Tercümesi Tarihine Yesevî'den Bakmak". *Diyanet İlmî Dergi [Diyanet İşleri Reisliği Yıllığı]* 52/4 (2016), 29-44.
- Eckmann, Janos. "Doğu Türkçesinde Bir Kuran Çevirisi (Rylands Nüshası)", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 15 (1967), 51-69.
- Efe, Seyfullah. "Kur'an'ın Farsça'ya Tercümesi ve İlk Farsça Tefsirler". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/37 (2013), 221-237.
- Ergaş, Oçilov. "Yugnakiy", *Özbekistan Milli Ansiklopedisi*, 10/307-308. Taşkent: Devlet İlmî Neşriyatı, 2005.
- Erşahin, Seyfettin. "Türkistan'da İslâmiyet Çalışmalarında Bakış Açısı Sorunu". *Orta Asya'da İslam Temsilden Fobiye*, ed. Muhammet Savaş Kafkasyalı. 1/437-458. Ankara-Türkistan: Ahmet Yesevi Üniversitesi, 2012.
- Fayzul-Furkon*. çev. Hasan Tahsin Feyizli, Özbekçeye çev. Mirzo Kencabek vd. Taşkent: Mâverâünnehir Yayınları, 2007.
- Günay, İlhami. *Başlangıcından Bugüne Kur'an'ın Türkçe Tefsir ve Tercümesi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016.
- Husainov, Anvarmirzo. "Қуръони Карим Маъноларининг Ўзбек ва Рус Тилларига Адабий-Назмий таржимаси". *YouTube*. Yayın Tarihi 01 Ağustos 2020, 00:00-19:08. <https://www.youtube.com/watch?v=Cyci45pxPIM>
- Husainov, Anvarmirzo. "Қуръони карим маъноларининг ўзбек тилига таржима қилиниши тарихи". *YouTube*. Yayın Tarihi 04 Ağustos 2020, 00:00-30:52. <https://www.youtube.com/watch?v=zOnVQHDr5xs&t=1503s>
- Husainov, Anvarmirzo. "Қуръони карим маъноларининг ўзбек тилига таржима қилиниши тарихи охириги қисми". *YouTube*. Yayın Tarihi 08 Ağustos 2020, 00:00-23:59. <https://www.youtube.com/watch?v=4z5jINE06CY>
- İnan, Abdülkadir. *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercümeleri Üzerine Bir İnceleme*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1961.
- İslamnuri, "Tafsir ul Furkon". Erişim 31 Ekim 2022. <https://www.islammuri.com/quron/tafsir>
- İsmoilov, Zokircon. "Din Kayğusida Ötgan Umr". *Muhammadga (sallollohu alayhi va sallam) Sodik Muhammad Sodik*. ed. Ahmad Muhammad Tursun. 23-30. Taşkent: Hilal-Neşir Yayınları, 2018.
- Kemal, Cemal. "Camol Kamol Bilan Suhbat" (Görüşmeci: Abdulla İskandar, Ses Kaydı, Görüşme 15 Ekim 2013) <https://www.ozodlik.org/a/25137493.html>
- Köprülü, Mehmet Fuat. *Türk Edebiyat Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2004.
- "Kur'on Naşri – Tarihiy Hodisa". *Şark Yuldizi* 7 (1990), 167-170.
- "Kur'on Tarjiması Hususida". *Şark Yuldizi* 5 (1990), 170.
- Kur'oni Karim Manolarining Tarjiması va Tafsiri*. çev. Abdülaziz Mansur. Taşkent: Taşkent İslam Üniversitesi Yayınları, 2004.
- Kur'oni Karim Oyatlari Mazmun-Ma'nosining Özbekçe İzohli Tarciması*. çev. Azizhoca İnoyatov– Gani Zikrillaev. Taşkent: Hilal-Neşir Yayınları, 2022.
- Kur'oni Karim Oyatlaring İzohli Tarjiması*. çev. Şeyh Muhammadcon Mullo Rustam oğlu. Taşkent: Mâverâünnehir yayınları, 2006.

⁴⁸ Sünnetullah olarak isimlendirilen yasaların asla değişikliğe uğramayacağına dair âyetler için bk. el-İsrâ 17/77; el-Ahzâb 33/62; Fâtır 35/43; el-Fetih 48/23.

- Kur'oni Karim Özbekçe İzohli Tarjima*. çev. Alouddin Mansur. Bişkek: Kur'oni Karim Örganiş İlmi Markazi, 2004.
- Kur'oni Karim Tarcima va İlmiy-Tarihiy İzohlar*. çev. Mutallib Usmonov vd. Taşkent: Fen Yayınları, 2004.
- Kur'oni Karim va Özbek Tilidagi Ma'nolari Tarcimasi*. çev. Muhammed Sadık Muhammed Yusuf. Taşkent: Hilal-Neşir Neşriyatı, 2008.
- Kur'onnom*. çev. Olimcon Böriyev. Taşkent: Kamalak-Press, 2019.
- Mansur, Alouddin. *Kur'anı Azim Muhtasar Tefsiri*. 1. Cilt. Taşkent: Şark Neşriyat Taşkent, 2020.
- Mansur, Zahiriddin. "Kur'oni AZZim Tafsiri Muqaddima". *YouTube*. Yayın tarihi 20 Temmuz 2022.
<https://www.youtube.com/watch?v=PxZzAq-64yY>
- Mertoğlu, M. Suat. "Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Kur'an ve Tefsir Literatürüne Toplu Bir Bakış -Birincil Eserler ve Onlara Dair İncelemeler-". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 9/18 (2011), 9-66.
- Muhammed Yusuf, Muhammed Emin. *İslomga Bağışlangan Umr*. Taşkent: Hilal-Neşir Yayınları, 2016.
- Muhammed Yusuf, Muhammed Emin. "Katrada Kuyoş". *Muhammadga (sallollohu alayhi va sallam) Sodik Muhammad Sodik*. ed. Ahmad Muhammad Tursun. 78-90. Taşkent: Hilal-Neşir Yayınları, 2018.
- Muhammed Yusuf, Muhammed Sadık. *Tefsiri Hilâl*. 3,4,6. Ciltler. Moskova: Hilal-Neşir Yayınları, 2016.
- Nevşahi, Arif. "Ya'küb-i Çerhî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/281-282. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Obidov, Rahmatulla. *Örta Osiyo Olimlarining Tafsir Sohasidagi Hizmetlari*. Taşkent: Taşkent İslam Üniversitesi Yayınları, 2009.
- Özkan, Mustafa. "Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Yapılmış Kur'an Tercümeleri", *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*, ed. Ömer Kara - Muhammed Abay. 517-558. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Yayınları, 2010.
- Sağol, Gülden. *Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi Giriş-Metin-Sözlük*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 1993.
- Saidova, Gulnoza. "Ya'küb Çarhiy", *Buyuk Yurt Allomalari*, ed. Ubaydulla Uvatov. Taşkent: Özbekistan Yayınları, 2. Basım, 2018.
- Solih, Muhammad. "Camol Kamol: Kur'oni Karim Hakikati va Uning Kismati". *Facebook*. 05 Haziran 2018, 06:35. Erişim 02 Kasım 2022.
https://m.facebook.com/239104592863100/posts/1711411152299096/?_se_imp=0bVGvEEAZDoWZGt_wC
- Tabaklar, Özcan - Boltabayev, Saidbek. "Çağatayca Mevahib-i Aliyye (Tefsir-i Hüseyinî) Tercümesi". *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 57/57 (2017), 237-258.
- Tercüme-i Tefsir-i Taberî*. ed. Habib Yağmaî. 1. Cilt. Tahran: İntişarat-i Tus, 1937.
- Togan, Zeki Velidi. "Londra ve Tahran'daki İslâmî Yazmalardan Bazılarına Dair", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 3/1-2 (1959-1960), 133-160.
- Üşenmez, Emek. *Eski Kur'an Tercümelerinden Özbekistan Nüshası Üzerinde Dil İncelemesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Ekler Dizini)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Usmonov, İbrohimjon - Saidova, Gulnoza. *Yaqub Charhiy Tafsirining Turkiy Tarjiması*. Taşkent: Fen Yayınevi, 2010.
- Üşenmez, Emek. "XVI. Yüzyıl Doğu Türkçesi İle Yazılmış Bir Kuran Tefsiri: Tercüme-i Tefsir-i Yakub-i Çerhî (H.993/M. 1585)". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 3/1 (2014), 167-190.
- Yahaghi, Muhammed Cafer. "İlk Dönem Farsça Kur'an Tercümelerine Giriş". çev. Mustafa Özel. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14/1 (2010), 399-403.